

DE ONTWIKKELING VAN DE BEVOLKING VAN GENT IN DE TWEEDE HELFT VAN DE NEGENTIENDE EEUW

In onze reserve stak nog één artikel van Michel Steels.

Wij publiceren het hieronder.

Spijtig genoeg is dit het laatste.

Door radio en televisie heeft het gesproken woord heel wat aan belang gewonnen voor de verspreiding van kennis en gedachten; toch blijft het geschreven woord zeer belangrijk. Voor personen die de leesteknik niet machtig zijn, is het leven in onze hedendaagse maatschappij haast onmogelijk. Was het leven in de negentiende eeuw heel wat eenvoudiger, toch was ook in de negentiende eeuw het leren lezen de eerste stap tot mogelijke verdere ontwikkeling.

De eerste volkstelling werd in België gehouden in 1846. Hierbij had A. Quetelet een belangrijke rol. A. Quetelet werd geboren te Gent in 1796 uit Franse ouders en behaalde het diploma van dokter in de wiskunde in 1819 aan de Gentse universiteit. In 1836 werd Quetelet hoogleraar in de wiskunde aan de militaire school; hij was ook bestendig secretaris van de Koninklijke Academie voor Letteren en Wetenschappen en vanaf 1841 Directeur van de centrale commissie voor statistiek. Quetelet wordt beschouwd als de vader van de statistische wetenschap. Hij overleed te Brussel in 1874. Aan de gevel van een huis op de Koornmarkt bevindt zich een herdenkingsplaat aan deze grote geleerde.

De volgende volkstellingen werden gehouden in 1856, 1866, 1880, 1890 en 1900. De verslagen van de volkstellingen bevatten een bron van gegevens, die naar ons oordeel veel te weinig worden gebruikt; ook voor de beoefenaars van lokale geschiedenis zijn deze verslagen zeer nuttig. Vanaf de telling van 1866 werd de ontwikkeling van de bevolking onderzocht (kunnen lezen en schrijven). Om de gegevens te kunnen interpreteren hebben we behoefte aan vergelijkingsmateriaal :

a) een eerste vergelijking wordt gemaakt tussen de gegevens van Gent, Oost-Vlaanderen en België

b) gezien Gent een stedelijk milieu is, menen we dat het wenselijk is de gegevens in verband met Gent ook te vergelijken met de gegevens van de overige grote steden (Brussel, Antwerpen en Luik).

Voor de eerste helft van de negentiende eeuw beschikken we slechts over schaarse gegevens. Toch lijkt het ons nuttig ze te vermelden.

In 1845 publiceerden de Gentse hoogleraar J. Mareska en J. Heyman hun studie "Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton à Gand".

De studie van Mareska en Heyman mag beschouwd worden als een model

voor sociaal onderzoek. De proefgroep bevatte duizend werklieden en duizend werkvrouwen. In verband met de ontwikkeling van de Gentse textielarbeiders rond 1845 verstrekt de studie de volgende gegevens :

A. Mannen : op 1000 personen

- hebben geen onderwijs ontvangen 790
- hebben kunnen lezen en schrijven, maar hebben alles vergeten 61
- kunnen wat lezen en schrijven 101
- kunnen voldoende lezen, schrijven en rekenen 48

Samenvattend zijn er dus 85 ongeletterden op honderd.

B. Vrouwen : op 1000 personen konden slechts 88 wat lezen en schrijven. De auteurs besluiten "L'appréciation de ces données nous fait éprouver un sentiment pénible. Jamais l'ignorance des ouvriers ne nous a apparu si immense et aussi hideuse qu'aujourd'hui ! Il est vrai, jamais, avant cette époque, nous n'avions cherché à la constater d'une manière rigoureuse". (blz. 211).

Alhoewel het onderzoek van Mareska en Heyman slechts gaat over een deel van de bevolking, namelijk de katoenarbeiders, toch kunnen we ons een duidelijk beeld vormen van de ontwikkeling van de Gentse bevolking omstreeks 1845.

Een eigen onderzoek verstrekte ons hetzelfde beeld. Voor het schooljaar 1845-46 waren 701 gezinshoofden op 824 ongeletterd (waren niet in staat hun naam te schrijven); dit geeft 85 % ongeletterden (bron : register van inschrijving voor kosteloos onderwijs). Hier moeten we opmerken dat slechts behoeftige ouders recht hadden op kosteloos onderwijs voor hun kinderen, waardoor de proefgroep niet representatief is voor de Gentse bevolking (43 % van deze gezinshoofden genoten steun van het liefdadigheidsbureau). Maar tevens moeten we bemerken, dat uit de handtekening van de 15 %, die wel hun naam konden schrijven, blijkt, dat ongeveer de helft hun naam in werkelijkheid tekenden, waardoor we zeker mogen besluiten dat ongeveer 8 % van de gezinshoofden konden schrijven.

Was de ontwikkeling van de Gentse arbeidersbevolking zeer laag - verder zullen we zien, dat de toestand te Gent geen uitzondering vormde -, toch moeten we nog de bemerking maken, dat in de wijken extra-muros en in het bijzonder de wijken Meulestede en St.-Pieters-Aalst de ontwikkeling van de bevolking nog lager was en dit door de afwezigheid van scholen en door de slechte verbindingswegen met de stad.

De toestand te Gent rond 1840 was echter geen uitzondering. Het ontwikkelingspeil van de textielarbeiders was elders even laag, en dit zo wel in ons land als in andere landen. (cf. Dr. I. Brugmans : De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870, Aula-reeks Nr. 13).

Wat leren ons nu de uitslagen van de volkstellingen in verband met de ontwikkeling van de bevolking van Gent ?

TABEL I. Percent ongeletterden te Gent.

Jaartal	Mannen	Vrouwen	Totaal
1866	53,9	58,0	56,1
1880	39,7	44,8	42,5
1890	35,1	41,2	38,6
1900	29,8	33,9	32,0
1910	23,6	26,0	24,9

Het totaal percent is niet het gemiddelde van de beide deelpercenten, omdat het aantal vrouwen groter is dan het aantal mannen. In deze tabel werden de kinderen medegeteld, waarvan minimum de helft noch kan lezen noch schrijven.

We stellen vast, dat het ten honderd ongeletterde vrouwen groter is dan het ten honderd ongeletterde mannen. Dit verschijnsel wordt in gans het land vastgesteld en is te verklaren onder meer door het feit, dat minder belang werd gehecht aan het onderwijs van de vrouw. Een kentekenend bewijs hiervoor is wel, dat de eerste onderwijswet van 1842 niets voorziet voor het onderwijs van de vrouw. De artikels in verband met de verplichte vakken vermelden noch voor de gewone lagere scholen noch voor de lagere hoofdscholen vrouwelijke handwerken; men denkt evenmin aan de oprichting van normaalscholen voor onderwijzeressen. Tijdens de bespreking van de wet merkt Rogier op 29 augustus op "le projet de loi ne renferme aucune stipulation relativement à l'instruction des filles pauvres". Op 30 augustus verklaart Rogier: "J'ai simplement fait remarquer qu'il y aurait une lacune dans le projet relativement aux écoles des filles, et je crois qu'il n'est pas du tout indifférent pour le pays que les filles du peuple sachent lire, écrire, calculer et coudre".

Om de lezer niet te overladen met getallen, worden in de volgende tabellen enkel de percenten van de gehele bevolking gegeven. Voor de periode 1866-1910 waren er te Gent gemiddeld 4,4 % ongeletterde vrouwen meer dan ongeletterde mannen, voor de provincie Oost-Vlaanderen bedroeg dit verschil 2,4 % en voor gans het land 4,6 %. Het kleiner verschil in Oost-Vlaanderen is toe te schrijven aan het reeds groot percent ongeletterde mannen.

TABEL II. Percent ongeletterden

Jaartal	Gent	Oost-Vlaanderen	België
1866	56,1	60,1	52,7
1880	42,5	48,3	42,2
1890	38,6	45,2	37,5
1900	32,0	39,4	31,9
1910	24,9	31,0	25,2

Deze tabel laat ons toe de volgende vaststellingen te maken :

a) in 1866 kan meer dan de helft van de bevolking van het land noch lezen noch schrijven.

b) het percent ongeletterden is in Oost-Vlaanderen aanzienlijk groter dan het percent voor Gent en voor het land. Oost-Vlaanderen was trouwens de provincie met het grootst percent ongeletterden. Voor de periode 1866-1910 was het gemiddeld verschil tussen Oost-Vlaanderen en het land 6,9 %; tussen Oost-Vlaanderen en Gent is het gemiddeld verschil 6 %.

c) De vergelijking Gent-België vertoont slechts geringe verschillen. Vanaf 1880 zijn deze verschillen zeker niet significant meer.

d) Tenslotte stellen we voor de periode 1866-1910 een sterke daling vast van het percent ongeletterden : voor Gent bedraagt deze daling 55,6 %, voor België 52 % en voor Oost-Vlaanderen slechts 48,4 %.

Bij deze en ook bij de volgende tabellen moeten we nog opmerken, dat de percenten voor Oost-Vlaanderen gevoelig ten gunste werden beïnvloed door Gent. Zo bedraagt het percent ongeletterden voor 1866 voor Oost-Vlaanderen min Gent 60,7 % in plaats van 60,1 %.

Men zou de bemerking kunnen maken, dat het percent ongeletterden te Gent gunstig beïnvloed wordt, omdat Gent de zetel is van het bisdom en van het provinciaal bestuur en een universiteit bezit. De invloed hiervan is echter zeer gering. In 1866 telde Gent 115.354 inwoners; in 1866 zou de groep intellectuelen, die door hun functie in Gent verblijven 1153 personen moeten tellen, opdat het gemiddeld aantal ongeletterden met een percent zou dalen. Dit was echter geenszins het geval.

TABEL III. Percent ongeletterden

Jaartal	Gent	Brussel	Antwerpen	Luik	België
1866	56,1	41,9	38,9	42,5	52,7
1880	42,5	34,5	35,3	33,8	42,2
1890	38,6	30,0	33,1	27,1	37,5
1900	32,0	24,3	26,8	22,5	31,9
1910	24,9	18,2	20,3	15,2	25,2

Uit deze tabel kunnen we afleiden :

a) het percent ongeletterden ligt in de steden Brussel, Antwerpen en Luik veel lager dan het percent voor het land. Heeft in 1866 de stad Antwerpen nog het gunstigste percent, Luik heeft het kleinste percent ongeletterden vanaf 1880 : gemiddeld 10 % lager dan het percent voor gans het land.

b) tegenover de drie andere steden verkeert Gent in een nadelige positie.

c) in absolute cijfers is de daling van het percent ongeletterden voor de periode 1866-1910 voor

Gent 31,2 % Antwerpen 18,6 % België 27,5 %
 Brussel 23,7 % Luik 27,3 %

Met de tijd worden de verschillen kleiner.

In het raam van deze bijdrage is het onmogelijk de oorzaken van de grote verschillen op te sporen. Toch menen we het volgende te mogen opmerken : de vier steden hebben elk hun eigen karakter. Gent : textielstad, Luik : stad van de metaalnijverheid, Brussel : administratief centrum, Antwerpen : haven en handelsstad. Gent is in de negentiende eeuw "de" stad van het proletariaat; vandaar ook het groter aantal ongeletterden. In de metaalnijverheid waren en zijn de lonen merkbaar hoger dan in de textielnijverheid; bovendien is Luik de enige Waalse stad en in Wallonië was het aantal ongeletterden lager dan in Vlaanderen : hier ligt reeds een gedeeltelijke verklaring van de verschillen.

Met de volkstelling van 1880 wordt de bevolking ingedeeld in leeftijdsgroepen. De drie groepen zijn :

- a) ouder dan 55 jaar Groep A
- b) tussen 14 en 55 jaar Groep B
- c) tot 14 jaar Groep C

We beschouwen de leeftijdsgroepen A en B en het totaal van de beide groepen.

TABEL IV. Percent ongeletterden

Jaartal	Groep A			Groep B			Totaal A+B		
	Gent	O.-VI.	Belg.	Gent	O.-VI.	Belg.	Gent	O.-VI.	Belg.
1880	51,1	54,1	49,4	31,1	35,4	27,7	35,0	40,9	32,2
1890	51,0	55,1	47,7	24,2	29,8	21,6	29,5	35,6	26,8
1900	45,2	49,7	40,7	16,0	21,1	14,4	21,7	27,1	19,5
1910	35,7	40,7	31,0	12,0	13,6	9,3	16,4	19,1	13,4

Tabel IV geeft ons een meer gestructureerd beeld van de ontwikkeling van de bevolking. De hoofdconclusies van tabel II worden bevestigd, maar we stellen toch vast, dat het percent volwassen ongeletterden te Gent hoger ligt dan de percenten voor het ganse land. De lichte wijziging van het beeld wordt veroorzaakt door een verschil in de leeftijdspiramiden van Gent, Oost-Vlaanderen en België. De volgende tabel toont ons dit duidelijk.

TABEL V. Verdeling van de bevolking in 1900 in drie groepen

	Groep A	Groep B	Groep C	Totaal
Gent	13,7 %	58,7 %	27,4 %	99,8 %
Oost-Vlaanderen	14,6 %	51,6 %	33,6 %	99,8 %
België	13,4 %	54,8 %	31,7 %	99,9 %
Antwerpen	9,4 %	59,9 %	30,6 %	99,9 %
Brussel	12,4 %	63,5 %	23,9 %	99,8 %
Luik	12,7 %	61,3 %	25,9 %	99,9 %

Zo het absoluut aantal geboorten per jaar te Gent steeg tot 1890 - dit door vermeerdering van de bevolking-, dan daalde het aantal geboorten per duizend inwoners te Gent vanaf 1860. Hierdoor stellen we merkbare verschillen vast in de bevolkingsstructuur in 1900.

TABEL VI. Percent ongeletterden in 1900

	Groep A	Groep B	Totaal A+B
Gent	45,2 %	16,0 %	21,7 %
Brussel	29,9 %	11,8 %	14,8 %
Antwerpen	28,7 %	11,2 %	15,0 %
Luik	30,7 %	9,2 %	13,0 %
België	40,7 %	14,4 %	19,5 %

Uit de tabellen IV en VI kunnen we afleiden :

- a) zowel voor groep A als voor groep B ligt het percent ongeletterden voor Gent merkbaar lager dan de percenten voor Oost-Vlaanderen
- b) de vergelijking Gent-België is nadelig voor Gent
- c) de vergelijking tussen de vier grote steden van ons land toont aan, dat de stad Luik het kleinst percent ongeletterden telt - dit is ook zo voor de jaren 1890 en 1910. De percenten voor Brussel en Antwerpen zijn evenwaardig, terwijl Gent gemiddeld zeven volwassen ongeletterden op honderd volwassenen meer telt dan de drie andere grote steden. Hoe zo een significant verschil te verklaren ? De vier steden hadden in de tweede helft van de negentiende eeuw een liberaal bestuur, zodat de politieke factor geen oorzaak van het verschil kan zijn. We zijn van oordeel, dat economische en sociale factoren de redenen zijn voor het groter percent ongeletterden te Gent. De volkstellingen zijn een eerste bron voor de studie van de evolutie van het percent ongeletterden. Een tweede reeks gegevens wordt ons verstrekt door de verslagen in verband met de lotelingen. Deze gegevens hebben betrekking op de twintigjarigen van de mannelijke bevolking.

Daaruit kunnen we de volgende besluiten afleiden :

1. Voor de periode 1843 tot 1909 daalt het percent ongeletterde lotelingen

te Gent : van 41,38 % tot 6,49 %
 in Oost-Vlaanderen : van 51,32 % tot 10,75 %
 in België : van 43,61 % tot 7,03 %

2. Het percent ongeletterde lotelingen voor Gent ligt gevoelig lager dan dit percent voor de provincie Oost-Vlaanderen. In deze provincie ligt dit percent gedurende de ganse periode heel wat hoger dan het percent voor ons land.
3. In 1881 is er slechts een gering verschil tussen de drie percenten : Gent : 16,66 %, België : 15,98 %, Oost-Vlaanderen : 17,35 %. Daarna worden de verschillen weer groter.
4. Tijdens twee periodes - namelijk 1851 tot 1857 en 1881 tot 1890 - ligt het percent ongeletterde lotelingen te Gent boven het percent van het land. Ook in 1896 ligt het Gents percent iets hoger (12,83 % tegen 11,41 %).
5. We kunnen moeilijk het klein percent (6,11 %) in 1893 voor Gent verklaren. Voor 1892 bedroeg het percent 10,96 %, voor 1894 12,32 %.

In 1885 telde men 10,5 % analphabeten onder de recruten in Nederland (Winkler Prins, deel II blz. II). Volgens Tournay was dit percent in 1885 voor Zweden 0,2 %, voor Zwitserland en het Duitse Keizerrijk 0,6 %, voor Frankrijk 7,4 %, voor Oostenrijk 30,8 % en voor Rusland 60,8 %. (Sénat. Compte rendu analytique, 13.6.1899, blz. 109). De strijd tegen het analphabetisme kende dus in België een merkbare achterstand tegenover de andere Westeuropese landen.

Vanaf 1892 beschikken we over een derde bron van gegevens : het percent mannen en vrouwen, die bij hun huwelijk de huwelijksakte niet kunnen ondertekenen (gepubliceerd in de Jaarverslagen van de stad Gent).

Percent personen, die niet hun naam kunnen schrijven bij hun huwelijk

Jaartal	Mannen	Vrouwen
1892	10 %	22 %
1893	8 %	19 %
1894	9 %	18 %
1895	8 %	18 %
1896	7 %	16 %
1897	7,5 %	15,5 %
1898	7,4 %	14,0 %
1899	7,4 %	14,3 %
1900	6,56 %	12,74 %
1901	6,21 %	12,09 %
1902	5,10 %	11,76 %

Deze tabel toont ons weer een merkbaar verschil aan tussen de ontwikkeling van de mannen en de vrouwen, alsmede een daling van het aantal "ongeletterden" van 1892 tot 1902. We mogen bijna zeker zeggen, dat de personen, die hun naam niet kunnen "schrijven" of "tekenen", niet kunnen lezen; we mogen echter niet besluiten, dat al de anderen wel kunnen schrijven en lezen.

In het raam van dit artikel is het onmogelijk de factoren - nationale en lokale, politieke, economische en sociale -, die de evolutie van het percent ongeletterden hebben beïnvloed, te onderzoeken. Het hoofddoel van dit artikel was ons een beeld te vormen van de evolutie van het analphabetisme te Gent. Het is duidelijk, dat de daling van het analphabetisme invloed heeft op de veranderingen in de maatschappij : van gesloten en statische maatschappij tot een meer open en dynamische.

Te Gent daalde het percent ongeletterde volwassenen van 35 % in 1880 tot 16,4 % in 1910. Dit percent lag gemiddeld 2,7 % hoger dan het percent voor het ganse land, maar gemiddeld 5 % lager dan het percent voor de provincie Oost-Vlaanderen. Een vergelijking met de drie grote steden van België toont aan, dat het percent ongeletterden te Gent heel wat hoger lag dan in de drie andere grote steden.

De wet op de leerplicht werd in België gestemd in 1914, maar kon eerst in 1919 in voege treden door de oorlog 1914-1918. In Nederland was de wet op de leerplicht reeds gesteld in 1900. Duitsland kende de schoolplicht vanaf 1879, Frankrijk vanaf 1882. Met de leerplicht - in sommige landen schoolplicht - kwam een einde aan het analphabetisme.

M. STEELS

Wij maken van deze gelegenheid gebruik om Mevrouw Steels van harte te danken voor de talrijke giften die zij gedaan heeft aan onze Kring en die zich nu in het Documentatiecentrum bevinden.